

27 juni 2018

Utrecht University

DE PRAKTISCHE REDE

In hoeverre biedt Kants Categorische Imperatief een waardevol alternatief voor het te beperkte begrip van praktische rationaliteit als in essentie instrumenteel van aard?

Bachelorscriptie Wijsbegeerte (Geesteswetenschappen)

Naam: Abeba Collee (5690331)

Begeleider en eerste beoordelaar: dr. Menno Liefers

Tweede beoordelaar: prof. dr. Teun Tieleman

Woordenaantal: 6,445 (excl. voorblad, inhoudsopgave, noten en literatuurlijst)

Abstract

In hun overtuigingen omtrent de alleenheerschappij van louter instrumentele rationaliteit, lijken denkers als Martin Heidegger, Theodor Adorno, Max Horkheimer en Felix Oppenheim voorbij te gaan aan een tweede vorm van praktische rationaliteit die naast handelingen in dienst van een contingent doel, ook handelingen voorstelt als rationeel noodzakelijk in zichzelf. Als zodanig moet deze vorm van rationaliteit, zoals door bij uitstek Immanuel Kant uitgedragen onder het principe van de Categorische Imperatief, begrepen worden als objectief geldig voor zover zij, onafhankelijk van een toevallige input, altijd dezelfde uitkomsten genereert. In reactie op onder meer Sally Sedgwick, die in lijn met Georg W.F. Hegel betoogt dat een dergelijke, inhoudsonafhankelijke vorm van rationaliteit ondenkbaar is, beargumenteer ik in dit onderzoek waarom Kants Categorische Imperatief, zoals geïnterpreteerd en uitgewerkt door Christine Korsgaard, wel degelijk een waardevol alternatief biedt voor het te beperkte begrip van praktische rationaliteit als in essentie instrumenteel van aard.

Inhoudsopgave

Introductie	3
I. Georg W.F. Hegels kritiek op Kant: leeg formalisme	7
II. Een antwoord op Hegels kritiek van leeg formalisme: <i>The Practical Contradiction Interpretation</i>	10
III. Sally Sedgwick en Pauline Kleingeld: de rationele wil en haar plaats in de discussie	13
IV. Pauline Kleingeld en Christine Korsgaard: twee antwoorden en hun werkbaarheid	17
Conclusie	20
Literatuurlijst	21

Introductie

In zijn stuk ‘The End of Philosophy and the Task of Thinking’ kondigt Martin Heidegger het einde van ‘de filosofie’ als metafysisch denken over ‘het zijn van het zijnde’, oftewel; over de objectieve grond van de objecten om ons heen, aan.¹ Hij spreekt hiermee over een specifieke vorm van denken die bij Plato en Aristoteles haar oorsprong vond, en die wezenlijk technisch is van aard voor zover zij sindsdien gericht is op wat Heidegger een ‘verklaring uit hoogste oorzaken’ noemt.² ‘Het einde van de filosofie’, zoals door Heidegger begrepen, is het onontkoombare eindpunt van deze nieuwe manier van denken. Sinds de technische interpretatie van het denken is de filosofie namelijk genoodzaakt haar bestaan te rechtvaardigen ten overstaan van de empirische wetenschappen, die immers altijd al draaiden om de door de filosofie beoogde verklaringen, en hierin zou zij het best kunnen slagen door zichzelf te vervangen door zo’n zelfde wetenschap.³ Met de voltooiing daarvan berust de filosofie, die ooit gefundeerd werd door niet meer dan het denken zelf, nu op de waarneembare materie, en is zij dus volledig omgekeerd op een manier die Heidegger beschrijft als ‘de meeste extreme mogelijkheid van de filosofie’. “This development looks like the mere dissolution of philosophy,” besluit hij, “and in truth is precisely its completion”.⁴

“The end of philosophy,” schrijft Heidegger, “proves to be the triumph of the manipulable arrangement of a scientific-technological world and of the social order proper to this world. The end of philosophy means the beginning of the world civilization based upon Western European thinking.”⁵ In *De vraag naar de techniek* wordt duidelijker wat Heidegger onder dit ‘West-Europees denken’ verstaat: ons wentelen in de *moderne* techniek, die de wereld zoals de oorspronkelijke techniek niet enkel wil verklaren – of zoals Heidegger het noemt; *ontbergen*, maar aan diezelfde wereld tegelijkertijd continu de eis stelt ‘energie te leveren’.⁶ Als zodanig verschijnt de wereld aan ons niet langer als wat zij van oorsprong is, maar als de mogelijkheden die zij ons als mens te bieden heeft. Het *praktisch* denken dat sinds Plato de wereld overheerste is met het einde van de filosofie dus veranderd in een *instrumenteel* denken dat de wereld bovenal *be*-heerst.

In het boek *Dialectic of Enlightenment* beschrijven Max Horkheimer en Theodor Adorno hiervan de gevolgen voor het concept ‘rationaliteit’. “According to the authors, the

¹ Martin Heidegger en David Farrell vert., ‘The End of Philosophy and the Task of Thinking’, *Basic Writings* (1977) 373-392, aldaar 274.

² Martin Heidegger en Chris Bremmers vert., *Over het humanisme* (locatie onbekend 2005), 27.

³ Heidegger, *Over het humanisme*, 21.

⁴ Heidegger, ‘The end of Philosophy’, 375, 376.

⁵ *Ibidem*, 377.

⁶ Martin Heidegger en Mark Wildschut vert., *De vraag naar de techniek* (Nijmegen 2014), 16,

advancement of modern scientific knowledge basically heralded an exit or exodus [...] from primitive myth or an unreflective and oppressive ‘naturalism’ [...];” schrijft politiek filosoof Fred Dallmayr in zijn artikel ‘The Underside of Modernity: Adorno, Heidegger, and Dussel’. “Yet, precisely by virtue of this exodus and the resulting subjugation of nature, modern reason is in danger of being ‘re-mythologized’ by turning into an instrument of unreflective power”.⁷ De concrete rol van het calculerend instrument dat de rede met de intrede van de moderniteit geworden was, geven Adorno en Horkheimer zelf weer in de context van onder meer de Tweede Wereldoorlog, die kort voor de uitgave van het boek tot een einde was gekomen en waarin duidelijk was geworden hoe voor heel nazi-Duitsland zelfs de medemens getransformeerd was tot wat de filosoof Espen Hammer accuraat niet meer dan een ‘generiek concept’ noemt.⁸ Met de zieke denkwijze die haar uitdrukking vond in bij uitstek het antisemitisme, veranderde al wat ooit leefde in ‘materiaal voor een grimmige plicht’ die voor niets meer zou uitwijken.⁹ En de rede kon hier niets tegen doen; “[...] since rationality itself [...] is submerged in the same malady”.¹⁰

Dat de huidige rede nog steeds in eenzelfde, zieke staat verkeert en als zodanig grootschalig onrecht liever stimuleert dan voorkomt, blijkt uit onder meer het politiek realisme dat de internationale betrekkingen op zowel theoretisch als praktische niveau domineert. “[...] a course of action can be qualified as rational or not,” zo schrijft bijvoorbeeld de politicoloog Felix Oppenheim in zijn artikel ‘National Interest, Rationality, and Morality’, “only with reference to the actor’s own intrinsic rational preferences”.¹¹ Door de ‘rationale voorkeuren’ van een mens in lijn met het realistisch gedachtegoed vervolgens te beperken tot de voorkeuren ten dienste van het eigenbelang – op landelijke schaal; het nationaal belang, maakt Oppenheim duidelijk hoe hij inderdaad uitgaat van precies de instrumentele rationaliteit die met wat Heidegger ‘het einde van de filosofie’ noemde de Holocaust mogelijk maakte, en waarvan zonder veel moeite kan worden beargumenteerd dat zij tientallen jaren later nog steeds genocides mogelijk maakt¹².

⁷ Fred Dallmayr, ‘The Underside of Modernity: Adorno, Heidegger, and Dussel’, *Constellations Vol 11* (2004) 1, 103-117, aldaar 104.

⁸ Espen Hammer, ‘Adorno and Extreme Evil’ *Philosophy and Social Criticism Vol 26* (2000) 4, 75-93, aldaar 77.

⁹ Max Horkheimer, Theodor Adorno, Gunzelin Schmid Noerr red. en Edmund Jephcott vert., *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragmentations* (United States of America 2002), 140.

¹⁰ Horkheimer en Adorno, *Dialectic of Enlightenment*, 139.

¹¹ Felix Oppenheim, ‘National Interest, Rationality, and Morality’, *Political Theory* 15 (1987) 3, 369-389, 371.

¹² Ik ben me bewust van de bewering die ik hier zo goed als ongefundeerd neerzet. De manier waarop de genoemde filosofen aangaven hoe met de alleenheerschappij van instrumentele rationaliteit ook de mens veranderde in niet meer dan een instrument, moet voor nu echter een voldoende inkijkje geven in de plausibiliteit ervan. Want hoewel een verdere fundering de bewering, en daarmee de relevantie van dit onderzoek, zou versterken, is dit niet waar het onderzoek *an sich* om draait, en wil ik daaraan dus niet meer woorden verbruiken.

Voor zowel Heidegger, als Adorno en Horkheimer, als realisten zoals Oppenheim, is instrumentele rationaliteit vandaag de dag de enige vorm van rationaliteit – dan wel voor ieder om een andere reden. Twee eeuwen eerder betoogde juist de Verlichtingsfilosoof Immanuel Kant echter het tegenovergestelde – niet ten eerste vanwege de veelal morele consequenties die daaraan verbonden zouden blijken te zijn, maar omdat instrumentaliteit als zodanig simpelweg niet toereikend zou zijn voor een alomvattend begrip van de rationaliteit die we als mens kennen. Aan het principe van instrumentaliteit voegde Kant binnen wat hij net als Heidegger de ‘praktische rationaliteit’ noemt daarom een tweede principe toe; de Categorische Imperatief, die naast handelingen in dienst van een contingent doel, ook handelingen voorstelt als rationeel noodzakelijk in zichzelf.¹³ Deze nieuwe vorm van rationaliteit zou door de moderne wereld niet kunnen zijn afgeschreven, voor zover zij eigen is aan de mens die we nog steeds zijn.

Het *überhaupt* bestaan van zo’n Categorische Imperatief, kent echter de nodige kritieken. Zo meende Georg W.F. Hegel al dat bij uitstek de *Formula of Universal Law*, Kants eerste en daarmee meest gebruikte uitwerking van wat *an sich* niet meer dan een abstract principe is, leeg en hooguit formeel werkbaar óf te drastisch in haar uitkomsten zou zijn op een manier die de veronderstelde waarde van de wet ondermijnt.¹⁴ In haar artikel ‘Hegel on the Empty Formalism of Kant’s Categorical Imperative’ geeft Sally Sedgwick een nieuwe interpretatie van deze kritiek, waarmee ze haar van een kritiek op de Categorische Imperatief als handelingssturend principe, doortrekt naar een kritiek op de Categorische Imperatief als vertegenwoordiger van Kants bredere idee van een zuivere, inhoudsonafhankelijke vorm van rationaliteit.¹⁵ Omdat het juist dit idee is dat de vermeende alleenheerschappij van instrumentele rationaliteit moet ondermijnen, houd ik deze interpretatie van Hegels kritiek van leeg formalisme aan als rode draad door mijn onderzoek, waarin ik aan de hand hiervan de houdbaarheid van Kants aantrekkelijke maar schijnbaar niet onproblematische notie van rationaliteit zorgvuldig wil verkennen. De vraag die daarbij leidend is, is als volgt: in hoeverre biedt Kants Categorische Imperatief een waardevol alternatief voor het te beperkte begrip van praktische rationaliteit als in essentie instrumenteel van aard?

Om het onderzoek haalbaar te houden, richt ik me in dit stuk op slechts enkele auteurs en antwoorden op en vanuit Hegels kritiek, die samen weliswaar de meest fundamentele

¹³ Immanuel Kant en Ilonka de Lange red., *Grondslagen van de Ethiek: Grondslag voor de Metafysica van de Zeden* (Amsterdam 1978), 85, 86.

¹⁴ Sally Sedgwick, ‘Hegel on the Empty Formalism of Kant’s Categorical Imperative’, in: Stephen Houlgate en Michael Bauer red., *A Companion to Hegel* (West Sussex 2011).

¹⁵ Sedgwick, ‘The Empty Formalism of Kant’s CI’, 265.

elementen van de discussie moeten representeren, maar hierin natuurlijk niet geheel volledig zijn. Met de conclusie die als afleiding daarvan het antwoord op mijn hoofdvraag moet bevatten, wil ik dan ook geenszins beweren een einde aan de discussie te hebben gemaakt. Mijn bescheiden maar waardevolle doel is simpelweg om weer een stukje meer helderheid te scheppen in de discussie die ooit de wereld moet gaan redden van het gevaar dat instrumentaliteit heet.

Het eerste hoofdstuk wijd ik aan een korte uiteenzetting van Hegels kritieken zoals door Sedgwick weergegeven. In het tweede hoofdstuk geef ik hierop het antwoord dat door zowel Sedgwick zelf in het artikel 'On the Relation of Pure Reason to Content: A Reply to Hegel's Critique of Formalism in Kant's Ethics', als door Christine Korsgaard in 'Kant's Formula of Universal Law' gevonden werd in het onderscheid tussen *logische* contradicties en meer *praktische* contradicties. In het derde hoofdstuk leg ik uit waarom de latere Sedgwick van het eerste artikel dit niet als voldoende antwoord beschouwt op Hegels kritieken, die namelijk ook als reactie op de praktische contradictie nog steeds stand zouden houden. Dit punt wil ik versterken door de op een manier vergelijkbare kritiek op Korsgaards interpretatie weer te geven die Pauline Kleingeld aandraagt in het artikel 'Contradiction and Kant's Formula of Universal Law'. Na allereerst Kleingelds alternatieve invulling van de FUL kort uiteen te hebben gezet, wil ik in het laatste hoofdstuk betogen dat geen van de kritieken op Korsgaards antwoord op Hegels leeg formalisme uiteindelijk voldoende is om de werkbaarheid ervan te ondermijnen. Het onderzoek sluit ik af met een conclusie, waarin ik bondig een antwoord op de hoofdvraag formuleer.

I. Georg W.F. Hegels kritiek op Kant: leeg formalisme

Doorgaans worden Hegels kritieken, die samen-gevat kunnen worden onder de noemer *empty formalism* of *leeg formalisme*, beschouwd als kritiek op de *Formula of Universal Law* (FUL), één specifieke uitwerking van de Categorische Imperatief die Kant in *Grondslagen van de Ethiek: Grondslag voor de Metafysica van de Zeden* presenteert als volgt: ‘handel alleen volgens die maxime waarvan je tegelijkertijd kunt willen dat ze een algemene wet wordt’.¹⁶ Voordat ik met deze formule aan de slag ga, wil ik de lezer voor de volledigheid van twee noten voorzien. Ten eerste is het belangrijk om op te merken dat Kant in verschillende werken en tijden een telkens ietwat andere invulling van de FUL geeft die, zoals gedurende dit onderzoek moet blijken, cruciale gevolgen heeft voor de inhoud en bovendien de weerbaarheid tegen Hegels kritieken ervan. Ten tweede beargumenteert juist Sedgwick, zoals uit de inleiding van zojuist al kort moet zijn gebleken, dat het in de verdediging van Hegel van belang is om te zien hoe zijn kritieken verder reiken dan welke interpretatie van de FUL dan ook.¹⁷ Toch zal het in deze paragraaf de, gegeven en volgens mij meest algemene invulling van de, FUL zijn aan de hand waarvan ik het leeg formalisme illustreer. Als zodanig moet de FUL in dit hoofdstuk niet gelezen worden als absolute en geïsoleerde formule, maar als ruwe uitdrukking van de Categorische Imperatief in bredere zin.

In de inleiding van haar artikel benoemt Sedgwick allereerst hetgeen waarop de pijlen van Hegels leeg formalisme volgens haar gericht zijn; niet de beperkingen van de Categorische Imperatief als ‘supreme guide of conduct’ of de te abstracte formulering van de wet, zoals anderen wel menen dat volgens Hegel de problemen zijn, maar de speciale status die Kant aan de wet toekent. “Kant insists that the categorical imperative is universally and necessarily valid,” zo licht Sedgwick toe, een validiteit die de wet moet ontleen aan haar oorsprong in wat Kant de ‘zuivere praktische rede’ noemt.¹⁸ Maar zonder de vooronderstelde inhoud van die zuivere praktische rede, zo wil Hegel volgens Sedgwick uiteindelijk beweren, heeft de Categorische Imperatief *an sich* geen noodzakelijke inhoud, en kan zij als zodanig alle kanten op gaan. In de onderstaande alinea’s moeten de eerste stappen volgen naar een antwoord op de vraag hoe Sedgwick tot dit idee gekomen is.

Een voorbeeld dat Hegel zelf gaf en dat Sedgwick twee eeuwen later daarom herhaalt, is de situatie waarin een man X overweegt om een ontvangen lening te ontkennen met de

¹⁶ Kan, *Grondslagen van de ethiek*, 86

¹⁷ Sedgwick, ‘The Empty Formalism of Kant’s CI’, 265.

¹⁸ *Ibidem*, 266.

simpele bedoeling zijn eigen bezit te vergroten.¹⁹ De vraag die de man zichzelf in lijn met de gegeven uitwerking van de Categorische Imperatief moet stellen om te bepalen of het moreel juist maar bovenal *rationeel* is om de ontvangen lening te willen ontkennen, is of hij de bijbehorende maxime tegelijkertijd als universele wet zou kunnen willen. In ‘Kant’s Formula of Universal Law’ verheldert Korsgaard hoe ‘willen’ in dezen niet moet worden begrepen als onbepaald verlangen, maar als causaal verband met het gewilde.²⁰ Hiermee moet duidelijker worden waarom er later (al dan niet terecht) gesproken wordt van een *contradictie*, wanneer een maxime niet als universele wet kan worden gewild, omdat een persoon met één wilsacte onbedoeld twee tegengestelde doelen zal verlangen te bereiken.

De bedoeling van Kant, weet Hegel zoals ieder ander, is om de FUL te laten uitwijzen dat de man X zijn maxime *niet* tegelijkertijd als universele wet zou kunnen willen. Met de universalisering van de maxime, zo probeert hij Kants redenering te reproduceren, zou namelijk worden toegestaan dat *iedereen* de ontvangst van een nergens vastgelegde lening ontkent, met als gevolg dat de maxime niet langer gewild zou kunnen worden, omdat het concept ‘leningen’ zodanig zou zijn misbruikt dat het in haar oorspronkelijke betekenis niet meer zou bestaan. Met de vernietiging van het voor de maxime fundamentele concept van leningen, concludeert Kant volgens Hegel dat de maxime niet langer zonder contradictie kan worden gedacht.²¹

Een terechte vraag die Hegel vervolgens stelt is *wat* precies de contradictie is die het, toegegeven, niet langer bestaan van het concept ‘leningen’ in de maxime zou bewerkstelligen. “[...] the immediate form of the concept,” zo citeert Sedgwick Hegel, “is supposed to decide the validity of either the first or the second claim [either the impossibility or the possibility of deposits]. But as far as form is concerned, one of the opposed determinations is just as good as the other”.²² In andere woorden: het niet langer bestaan van het concept ‘leningen’ is als zodanig niet voldoende om een betekenisvolle contradictie te produceren, omdat het daarin afhankelijk is van de dan wel intuïtieve, maar geenszins noodzakelijke waarde van het concept ‘bezit’. Zouden we juist de afwezigheid van bezit als waardevol veronderstellen, dan zou niet het tegelijkertijd willen van de *onmogelijkheid*, maar van de *mogelijkheid* van leningen als contradictoir en irrationeel moeten worden bestempeld. “As he puts it,”

¹⁹ Ibidem, 267.

²⁰ Christine Korsgaard, *Creating the Kingdom of Ends* (Cambridge 1996), 94.

²¹ Sedgwick, ‘The Empty Formalism of Kant’s CI’, 267.

²² Ibidem, 267.

concludeert Sedgwick, “there is ‘nothing that cannot be made in this way [i.e., by means of this test] into a moral law”²³

Om dezelfde conclusie via een andere weg te ondersteunen, draagt Hegel een tweede voorbeeld aan waarin man X overweegt de armen te helpen. Met dit voorbeeld wil Hegel niet direct aangeven *waarom* de formule leeg is, maar hoe *als zodanig* zij te streng en tegenintuïtief is om nog serieus genomen te kunnen worden. Wanneer man X zichzelf de vraag stelt of hij het helpen van de armen tegelijkertijd als universele wet zou kunnen willen, dan vindt hij zichzelf namelijk in een wereld waarin er, zoals er in het vorige voorbeeld niet langer leningen bestonden, niet langer armen bestaan om geholpen te worden. “Universalization undermines the maxim’s aim because fulfillment of the intention to deny having received the deposit depends on the practice of making deposits,” zo trekt Sedgwick zelf de vergelijking. “If the maxim to help the poor is universalized, then likewise its aim or purpose is cancelled because, once again, universalization undermines a condition on which the fulfillment of the maxim depends”.²⁴ We lijken hierin dezelfde contradictie te zien die Kant er eerder toe zette de contradictoire maxime als immoreel en irrationeel te bestempelen, met als gevolg dat net als willen liegen over een lening, het willen helpen van de armen zou moeten worden verboden.

In haar eerdergenoemde artikel geeft Korsgaard kort weer hoe deze laatste kritiek gemakkelijk ontkracht kan worden. Overtuigend kan namelijk worden gesteld dat man X zijn maxime onvolledig geformuleerd heeft, en niet ‘de armen’ maar ‘hen die dat nodig hebben’ wil helpen. Deze laatste versie kan ook in een wereld waarin niemand hulp meer nodig heeft wel degelijk consistent worden gewild. Waar de verdwijning van het bestaan van ‘armen’ inderdaad de voorwaarde wegneemt die ook nodig was om de oorspronkelijke maxime te kunnen willen überhaupt, zoals Sedgwick dat helder samenvatte, verdwijnt uit de tweede formulering immers enkel het aspect ‘nodig hebben’ op een manier die de maxime niet ondenkbaar, maar hooguit onnodig maakt.²⁵

Ook hiermee blijft Hegels eerste en bovendien fundamentele kritiek dat de waarde van de Categorische Imperatief afhankelijk is van een vooronderstelde inhoud ervan echter bestaan. Dit zal daarom de kritiek zijn waarop ik in het verdere onderzoek een bevredigend antwoord zal proberen te vinden.

²³ Ibidem, 267.

²⁴ Ibidem 268.

²⁵ Korsgaard, *The Kingdom of Ends*, 87.

II. Een antwoord op Hegels kritiek van leeg formalisme: *The Practical Contradiction Interpretation*

Een eerste poging tot een bevredigend antwoord op Hegels kritiek van leeg formalisme, doet Sedgwick zelf in het artikel dat ze ruim twintig jaar eerder schrijft. “While it is true that the categorical imperative is a formal law of pure reason,” zo opent ze haar betoog, “this does not mean – as Hegel thinks – that it is merely the law of contradiction applied to the practical sphere, commanding that we act only on those maxims which are free of logical inconsistency.”²⁶ In andere woorden: Hegel begrijpt en bekritiseert de door Kant geopperde contradictie in termen van wat Kant de ‘algemene logica’ noemt, maar gaat daarmee voorbij aan de waarde die de contradictie wel degelijk heeft in haar unieke, transcendentaal logische vorm met de soorteigen mogelijkheid om inhoud te genereren in plaats van te veronderstellen.²⁷

In het derde hoofdstuk van haar artikel vat Sedgwick helder samen wat er precies met deze ‘transcendentale logica’ bedoeld wordt en op welke manier deze verschilt van de algemene logica die Hegel lijkt te veronderstellen. “[...] general logic is purely formal,” schrijft ze, “in that it ‘deals solely with the form of thought in general’ [...], and abstracts from the question of the *objective validity* of thought”.²⁸ Dat wil zeggen: wanneer we spreken over een contradictie in termen van algemene logica, zijn het de puur formele wetten van discursief denken *überhaupt* die worden tegengesproken. Bij een contradictie in termen van transcendentale logica, daarentegen, zijn het wetten in relatie tot een zekere inhoud die in opspraak zijn: “we inquire not just into the logical possibility of a concept, but ask whether that concept bears any relation to some sensible content”.²⁹

De vooralsnog onbepaalde betekenis die dit onderscheid heeft, maakt Korsgaard duidelijker aan de hand van wat ze de *Logical Contradiction Interpretation* en de *Practical Contradiction Interpretation* noemt. In het grootste deel van haar tekst draagt Korsgaard zelf als illustrerend voorbeeld de situatie aan waarin man X een belofte maakt met de intentie de belofte niet te houden. In de belangrijkste opzichten komt deze situatie sterk overeen met de voorbeeldsituatie die ik via Sedgwick eerder gaf, waarin dezelfde man overwoog een ontvangen lening te ontkennen – zowel de ontrechte ontkenning als de loze belofte zijn immers gestoeld op een bewuste leugen. Toch zal ik, om het onderzoek helder te houden, telkens weer terugkomen op het eerste voorbeeld.

²⁶Sally Sedgwick, ‘On the Relation of Pure Reason to Content: A Reply to Hegel’s Critique of Formalism in Kant’s Ethics’ *Philosophy and Phenomenological Research* Vol 49 (1988) 59-89, aldaar 60.

²⁷ Sedgwick, ‘A Reply to Hegel’s Critique’, 61.

²⁸ Ibidem, 70.

²⁹ Ibidem, 70.

“Proponents of the Logical Contradiction Interpretation tend to focus on the remark that the promise itself would be impossible,” zo geeft Korsgaard haar uitleg van de logische interpretatie, “as this seems to be where a logical inconceivability would lie. Kant tells us that promises would be impossible if this maxim were universalized because no one would believe them”.³⁰ Zoals moet zijn gebleken, geldt voor de lening hetzelfde: zou de lening universeel worden misbruikt, dan zou een lening überhaupt niet langer mogelijk zijn, omdat niemand meer zou geloven dat de lening werkelijk zou worden terugbetaald. Net zoals volgens Sedgwick, is de contradictie die hieruit volgt het beste te begrijpen als de verdwijning van het concept dat tegelijkertijd de voorwaarde vormde voor het bestaan van de maxime.

In reactie op Hegels kritiek meent Korsgaard in eerste instantie dat ook op de logische interpretatie de kritiek geen standhoudt. “[...] the contradiction lies not in envisioning a society in which there are no deposits,” schrijft ze, nu wel in lijn met Hegels eigen voorbeeld, “but in envisioning a society in which the agent and others with his purpose are making use of the deposit system even though there is no such thing”.³¹ De onmogelijkheid van het afsluiten van leningen zou daarom niet ingaan tegen de vooronderstelde waarde van een systeem waarin leningen en bezit bestaan, maar tegen het vooronderstelde bestaan van zo’n systeem in de geteste maxime van man X. Het voortbestaan van deze contradictie is echter afhankelijk van de vraag of man X genoodzaakt is om hetzelfde systeem te blijven willen veronderstellen, en omdat het een enkel logische interpretatie is waarover we spreken, lijkt dit niet het geval.

Daartegenover staat dat binnen wat Korsgaard de *Practical Contradiction Interpretation* noemt, dit wél het geval is. “[...] The contradiction that is involved in the universalization of an immoral maxim,” schrijft ze, “is that the agent would be unable to act on the maxim in a world in which it were universalized so as to achieve his own purpose – that is, the purpose that is specified in the maxim.”³² Waar de vermeende contradictie in het geval van de ontkende en daarmee misbruikte lening na universalisering volgens de logische interpretatie ligt in het niet langer *bestaan* en tegelijkertijd wel *veronderstellen* van het concept, ligt de contradictie volgens de praktische interpretatie dus in het niet langer *werken* en tegelijkertijd wel *willen laten werken* van het concept.

Het zijn dus inderdaad de transcendentaal logische wetten in relatie tot de betekenisvolle inhoud van de maxime die maken dat Hegels kritiek niet langer standhoudt. Met het doel van man X dat binnen de praktische interpretatie een onmisbaar onderdeel wordt

³⁰ Korsgaard, *The Kingdom of Ends*, 81.

³¹ *Ibidem*, 86.

³² *Ibidem*, 92.

van de FUL, is Hegel immers niet langer overtuigend wanneer hij Kant verwijt dat de relevante contradictie afhankelijk is van iets dat buiten de individuele maxime om moet worden verondersteld. Ook binnen de universalisering van het ontkennen van de lening moet de man dezelfde lening kunnen willen blijven gebruiken om zijn eigen bezit te vergroten – en dit blijkt onmogelijk wanneer hij tegelijkertijd een situatie wil waarin leningen niet langer werkbaar zijn. “Thus the Practical Contradiction Interpretation’s answer to this Hegelian objection is that Kant need not be assuming that everyone wants there to be deposits,” besluit Korsgaard. “The man in the example wants there to be a system of deposits, because he proposes to use that system as the means to his end. In a clear sense he is unfair”.³³

³³ Ibidem, 95.

III. Sally Sedgwick en Pauline Kleingeld: de rationele wil en haar plaats in de discussie

Het verwijt dat zowel Korsgaard als de Sedgwick van 1988 Hegel maakt, is dat hij de betekenis van het begrip ‘contradictie’ simplificeert en haar als zodanig op een verkeerde locatie binnen de FUL plaatst. “What is contradicted, according to Kant, is not some presupposed good,” zo vat Sedgwick het misverstand helder samen, “but the aim expressed in the agent’s maxim. If the maxim to deny having received a deposit for which there is no proof is universalized, what results is a contradiction in the agent’s willing”.³⁴

Enkele jaren later begint Sedgwick over dit verwijt te twijfelen. Uit de ‘vernietiging’ waarover Hegel het in zijn voorbeelden heeft *hoeft*, zoals moet zijn gebleken, geen contradictie in de actors wil te volgen – maar dat hij dit net als Korsgaard en zijzelf wel voor ogen had, kan ook niet worden uitgesloten. “Universalization has the effect of undermining the man’s aim,” zo overweegt ze Hegels woorden en bedoelingen te herformuleren, “the aim specified in his maxim. Universalization thus contradicts the man’s *willing*”.³⁵

In het stuk dat volgt draagt Sedgwick verschillende tekstuele ondersteuning aan voor haar nieuwe interpretatie van Hegels kritiek. In hoeverre deze overtuigend zijn, is voor mijn onderzoek echter niet relevant. De leidende vraag is immers niet in hoeverre Hegel erin slaagde Kants notie van rationaliteit te ondermijnen, maar in hoeverre een dergelijk ondermijnen mogelijk is *überhaupt*. Zolang de argumentatie sluitend is, zijn binnen dat onderzoek de woorden van Sedgwick zelf even waardevol als die van Hegel ooit. Óf de argumentatie sluitend is, blijft echter nog de vraag. Want als Hegels (dan wel Sedgwick’s) kritiek niet rustte op het misverstand dat de door Kant benoemde contradictie een strikt logische is, hoe moet deze dan wel worden verklaard?

In haar antwoord richt Sedgwick zich op wat ze de ‘incompleteid’ van Kants redenering noemt. Uitgaande van Korsgaards praktische interpretatie van de FUL zou de kern zijn dat, door de ontkenning van zijn lening te universaliseren, man X uit het voorbeeld zijn eigen doelen tegenwerkte. Hier zou een contradictie in de wil mee gepaard gaan voor zover man X, in de meest volledige zin van het woord, tegelijkertijd iets wel en niet wil – namelijk: zijn doel. “Morality, according to this representation of the FUL test,” besluit Sedgwick, “is simply a matter of not contradicting our ends; no restrictions are placed on *which* aims or ends are morally relevant”.³⁶ Tot op zekere hoogte lijkt ze hierin gelijk te hebben, een onmisbaar onderdeel van de werkbaarheid van Korsgaards interpretatie *is* immers dan man X aan zijn

³⁴ Sedgwick, ‘The Empty Formalism of Kant’s CI’, 271.

³⁵ Ibidem, 271.

³⁶ Ibidem, 272.

doel zijn eigen bezit te vergroten even veel waarde hecht als aan zijn doel dat niet te doen. “To appreciate the problem with this interpretation of FUL,” zo luidt dan Sedgwick’s kritiek, “we need merely note that it offers us no means of distinguishing Kant’s test for morality from a prudential test”.³⁷ In andere woorden: omdat er geen beperkingen bepaald zijn aangaande de soort doelen die we volgens de gegeven interpretatie van de FUL als moreel relevant moeten beschouwen, kunnen hier ook empirische doelen of doelen van de neiging onder vallen. En dat dit overduidelijk niet het eindproduct is dat Kant beoogde, lijkt aan te geven dat er, zoals Hegel al meende, inderdaad een vorm van inhoud aan de FUL moet worden toegevoegd.

Na een blik te hebben geworpen op Kants *Grondslagen van de Ethiek*, meent Sedgwick de gezochte inhoud te kunnen vinden in wat Kant een ‘rationele’ of ‘goede’ wil noemt, voortkomend uit de rationale natuur van de mens. Voor zover het een onvoorwaardelijke notie van rationaliteit is waar we naar op zoek zijn, is een doel pas moreel relevant en noodzakelijk in zichzelf wanneer het objectief door een dergelijke wil gewild kan worden. Pas door die doelen boven andere te verkiezen maken we immers gebruik van de unieke, menseigen capaciteit ons de eigen wetten op te leggen. En hoewel van sommige doelen door middel van de FUL nog moet worden bepaald in hoeverre ze door een rationele wil gewild kunnen worden en als zodanig rationeel zijn *om* te willen, kan van de empirische doelen of doelen van de neiging meteen al worden gesteld dat ze niet aan de voorwaarden voldoen. Dergelijke doelen zijn immers bij uitstek *subjectief*, en daarmee geenszins noodzakelijk in zichzelf.³⁸ Maar, betoogt Sedgwick:

This was not obvious from the outset. When we first encountered Kant’s definition of duty as the conformity of our maxims to universal law [...], we did not know for whom our maxims were supposed to be universalizable. Moreover, we had not yet encountered his argument linking universal ends with ends that are ‘objective’ and as such, unconditionally valid. Nor were we familiar with Kant’s strategy for identifying universalizable or objective ends. We needed to follow further steps in his discussion to learn from his analysis of the concept of a rational will [...] that the universal or objective end of a rational will is rational nature itself.³⁹

In het kort zit de inhoud die Kant volgens Sedgwick aan de FUL veronderstelt dus in het onmisbare antwoord op de nog open vraag wat het voor wie betekent om zich aan de FUL te conformeren. In hoeverre Sedgwick hierin gelijk heeft en wat daarvan de gevolgen zijn voor

³⁷ Ibidem, 273.

³⁸ Ibidem, 274, 275.

³⁹ Ibidem 275.

de waarde van Kants Categorische Imperatief als alternatief voor het slechts instrumentele begrip van praktische rationaliteit, is een weliswaar belangrijke vraag die echter even op zich zal moeten laten wachten. De bevindingen van Sedgwick roepen namelijk een tweede vraag op die minstens even fundamenteel is van aard: als het niet het subjectieve doel enerzijds is dat binnen de praktische interpretatie van onder meer Korsgaard de doorslaggevende contradictie bewerkstelligt met de geuniversaliseerde maxime anderzijds, op welke manier is er dan nog sprake van een contradictie überhaupt?

Dit is precies de vraag die Pauline Kleingeld zichzelf stelt in het artikel ‘Contradiction and Kant’s Formula of Universal Law’, die Korsgaards interpretatie van de FUL citeert als volgt: “The categorical imperative is the law of acting only on maxims that you can will to be universal laws”.⁴⁰ Met haar antwoord werkt Kleingeld in zekere zin door op Sedgwick’s bevindingen. Want waar de door Kant gevonden contradictie in het geval van irrationele handelingen volgens hem *in de wil* zit, meent Kleingeld dat de contradictie in Korsgaards interpretatie ergens anders zit – namelijk in de tegenstelling tussen de geuniversaliseerde maxime en precies het ‘noodzakelijke doel van de wil’ dat Sedgwick als vooronderstelde inhoud en zwaktepunt voor Hegels kritieken aanwees.⁴¹

Zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken, meent Kleingeld zelf dat een contradictie zoals door Kant gevonden pas werkelijk tot haar recht komt in wat ze de *Volitional Self-Contradiction* noemt, weer een alternatieve lezing van de FUL. Daaraan vooraf gaat echter de vraag *waarom* er een dergelijk alternatief nodig is, in andere woorden: wat nu precies de noodzaak is van de *zelf*-contradictie zoals Kant die ooit voorstelde.

Een antwoord op deze vraag lijkt, ten minste in het genoemde artikel, door Kleingeld zelf niet duidelijk gegeven te worden. Juist Korsgaard wijst echter op een aspect van de FUL dat wel iets van verheldering moet kunnen scheppen; de analytische aard van de Categorische Imperatief. “Whoever wills the end, so far as reason has decisive influence on his action, wills also the indispensably necessary means to it that lie in his power,” zo citeert ze Kant om haar constatering van een krachtig fundament te voorzien. “This proposition, in what concerns the will, is analytical; for, in willing the object as my effect, my causality as an acting cause [...] is already thought, and the imperative derives the concept of necessary actions to this end from the concept of willing this end”.⁴² In andere woorden: de rationale wil is analytisch voor

⁴⁰ Pauline Kleingeld, ‘Contradiction and Kant’s Formula of Universal Law’ *Kant-Studien Vol 108* (2017) 1, 89-115, aldaar 92.

⁴¹ Kleingeld ‘Contradiction and Kant’s FUL’, 96, 97.

⁴² Korsgaard, *The Kingdom of Ends*, 93, 94.

zover het te gebruiken middel al in het willen van het doel vervat zit. Dit geldt voor hypothetische imperatieven, maar des te meer voor de Categorische Imperatief waarin naast het te gebruikte middel ook het gewilde doel *an sich* noodzakelijk is aan de rationele wil. Hieruit volgt dat dat een wil inderdaad *zelf*-contradictoir wordt op het moment dat het een dergelijk, noodzakelijk doel, via welke test of criteria dan ook, tegelijkertijd niet blijkt te *kunnen* willen. Wanneer met het weglaten van deze zelf-contradictie ook de analytische aard uit de Categorische Imperatief verdwijnt, dan missen we, zoals Kleingeld al aangaf, dus inderdaad een cruciaal element aangezien het precies die analytische aard en daaruit volgende zelf-contradictie is die de Categorische Imperatief de noodzakelijke, universele status toekent die haar zo uniek maakt in haar soort.

IV. Pauline Kleingeld en Christine Korsgaard: twee antwoorden en hun werkbaarheid

In haar stuk geeft Kleingeld toe dat de zelf-contradictie ook binnen de praktische interpretatie van Korsgaard tot op zekere hoogte wel erkend wordt voor zover het ‘gelijktijdigheids criterium’, waarvan hieronder zal blijken dat Kleingeld betoogt dat het de laatste mogelijkheidsvoorwaarde is voor een zelf-contradictie als zodanig, wel in de *test* een plaats heeft. “The simultaneity condition,” schrijft ze, “comes down to the requirement that it be possible to will a maxim as a universal law and, *in the world of the universalized maxim*, simultaneously to act on this maxim”.⁴³ Dit criterium en dus de zelf-contradictie zouden voor Korsgaard echter slechts een middel zijn om tot de *praktische, niet-zelf-contradictie* te komen die de Categorische Imperatief uiteindelijk moet representeren. Als alternatief draagt Kleingeld daarom de al kort genoemde *Volitional Self-Contradiction*-interpretatie aan, die de zelf-contradictie moet terugbrengen in de formulering van niet alleen de test, maar van het morele (en rationele) criterium zelf.⁴⁴

Uitgaande van de Categorische Imperatief als *Volitional Self-Contradiction*, meent Kleingeld dat de FUL gelezen moet worden als volgt: ‘handel alleen volgens die maximes die we als onze eigen maxime en tegelijkertijd als algemene wet kunnen willen’.⁴⁵ Deze formulering zou zich van andere formuleringen van de FUL onderscheiden, doordat ze met haar nadruk op de wil als particulier én algemeen als enige voldoet aan wat Kleingeld het gelijktijdigheids criterium noemt: het criterium dat gericht is op de gelijktijdigheid van de testen maxime enerzijds en de maxime als algemene wet anderzijds, en dat als zodanig de laatste mogelijkheidsvoorwaarden vormt van de gezochte zelf-contradictie.⁴⁶

Ondanks de expliciete rol die de gelijktijdigheid voor Kant zelf had in vrijwel al zijn formuleringen van de FUL – waaronder de formulering zoals in hoofdstuk één weergegeven, waarin het gebod is alleen volgens die maximes te handelen waarvan je *tegelijkertijd* kunt willen dat ze een algemene wet wordt – zou deze in latere uitwerkingen van Korsgaard, maar van ook andere vooraanstaande Kantianen als Onora O’Neill, Paul Guyer en Allen Wood uit de wet verdwenen zijn.⁴⁷ Voor hen zou de relevante contradictie niet langer haar plaats hebben *tussen* de gewilde maximes onderling, maar *in enkel* de wereld geregeerd door de maxime als algemene wet.⁴⁸ In de formulering schept dit de ruimte zo’n wereld op welk

⁴³ Kleingeld, ‘Contradiction and Kant’s FUL’, 84.

⁴⁴ Ibidem, 97.

⁴⁵ Ibidem, 100.

⁴⁶ Ibidem, 100, 101.

⁴⁷ Ibidem, 91, 92.

⁴⁸ Ibidem, 100.

moment dan ook te denken, ongeacht het moment waarop de oorspronkelijke maxime wordt gewild, met als eerste gevolg dat daarmee inderdaad de zelf-contradictie verdwijnt die immers zat in één wil die op hetzelfde moment meerdere doelen beoogde. Daarbij komt dat hetgeen de gewilde wereld mee in tegenspraak is plots niet meer duidelijk is, met als gevolg de voor zowel Hegel, als Sedgwick, als nu Kleingeld vooronderstelde inhoud in de vorm van óf intuïtieve waarden, of een invulling van de rationele wil.

Dat brengt ons terug naar de oorspronkelijke kritiek van Sedgwick, die meende dat de inhoud die Kant uiteindelijk aan de FUL vooronderstelt, te vinden is in het onmisbare antwoord op de anders nog open vraag wat het voor wie betekent om zich aan de FUL te conformeren – of in andere woorden: wat het voor wie betekent om te *willen*. De eerste vraag die in de zoektocht naar een overtuigende invulling van Kants onvoorwaardelijke notie van rationaliteit aan bod moet komen, is dan of het Kleingeld met haar interpretatie lukt om een dergelijke inhoud te omzeilen. Ik meen van niet, omdat juist de zelf-contradictie die Kleingeld voorstelt pas betekenis krijgt wanneer er buiten de maxime om een inhoud van de rationele wil wordt verondersteld. Zonder de toevoeging van een dergelijke inhoud blijft het, zoals Sedgwick en misschien ook Hegel al voorzagen, immers de vraag hoe de Categorische Imperatief zich onderscheidt van wat Sedgwick een ‘prudentiële test’ noemde.⁴⁹

Voor Korsgaards interpretatie geldt subtiel, maar cruciaal anders. In tegenstelling tot wat Kleingeld haar probeerde te verwijten, zit naast de zelf-contradictie in de test, ook de uiteindelijke, praktische contradictie die Korsgaard als meest overtuigende interpretatie van de Categorische Imperatief presenteerde namelijk niet in de wereld waarin de maxime als algemene wet indruist tegen een daarvan onafhankelijke invulling van de rationele wil, maar *in enkel en alleen die rationele wil* voor zover die vanwege zijn analytische aard de individuele maxime onlosmakelijk met zijn geuniversaliseerde versie verbindt.⁵⁰

Precies *omdat* de invulling van de rationele wil op deze manier al in Korsgaards interpretatie van de Categorische Imperatief vervat zit, is de benodigde veronderstelling van een rationele wil, zoals Sedgwick die ergens wel terecht aanwees, tegelijkertijd niet voldoende om de waarde van Kants notie van rationaliteit te ondermijnen. Zoals uit zowel de inleiding als uit de daaropvolgende hoofdstukken van dit onderzoek al moet zijn gebleken, zit de waarde van deze notie van rationaliteit immers in het objectief noodzakelijke karakter van de handelingen die eruit volgen – en zolang de invulling van de rationele wil of ‘zuivere

⁴⁹ Sedgwick, ‘The Empty Formalism of Kant’s CI’, 273.

⁵⁰ Korsgaard, *The Kingdom of Ends*, 94.

praktische rede' als bron hiervan tot zichzelf herleidbaar blijft, doet de benodigde vooronderstelling ervan aan dat karakter niets af.

Dat de invulling van de rationele wil als antwoord op de door Sedgwick gestelde vraag wat het voor wie betekent om zich aan de Categorische Imperatief te conformeren binnen de *Practical Contradiction Interpretation* inderdaad herleidbaar is tot zichzelf, moet uit de oorspronkelijke redenering van Sedgwick zelf al voorzichtig zijn gebleken, maar zal ik tot slot nog eens in de (geparafraseerde) woorden van Korsgaard zelf herhalen: per definitie moeten we een wil begrijpen als causaal verband met het gewilde. Als zodanig is wat anders gezien moet worden als een verlangen, pas werkelijk een wil wanneer kan worden gesteld dat het *altijd* voldoende is om het gewilde te 'veroorzaken'. Is het dit niet, dan zijn we afhankelijk van de toevalligheid van de wereld om ons heen, en verliest wat in haar oorspronkelijke vorm begrepen moet worden als *autonome* wil, haar essentiële waarde. Een contradictie in de wil zoals door Korsgaard aangetoond, laat zien dat het verband tussen de vermeende wil en het gewilde in kwestie niet universeel is, en dat het gewilde daarom geen voldoende reden is om de bijbehorende handeling als noodzakelijk te bezien. Elk gewilde dat *wel* een voldoende reden blijkt te zijn om naar de wil te handelen, mag daarentegen bezien worden als noodzakelijk in zichzelf. Niet om een idee van de zuiver praktische rede die losstaat van de genoemde wil, maar om wat het *in essentie* betekent om te willen überhaupt.⁵¹

⁵¹ Ibidem, 102.

Conclusie

Met wat Heidegger het ‘einde van de filosofie’ noemt, meent hij dat wat ooit een zuivere vorm van denken was, onomkeerbaar veranderd is in een technische vorm van denken die sinds de intrede van de moderniteit gekenmerkt wordt door niets meer dan instrumentaliteit. Te midden van vele anderen, lijkt hij daarmee voorbij te gaan aan een alternatieve vorm van denken die wel degelijk onderdeel uitmaakt van de techniek zoals Heidegger haar introduceerde, maar die naast handelingen in dienst van een contingent doel, ook handelingen voorstelt als rationeel noodzakelijk in zichzelf. Uitgaande van Kant moet deze tweede vorm van denken begrepen worden als vertegenwoordiger van wat hij de ‘zuivere praktische rede’ noemt, een vorm van rationaliteit die objectief geldig is voor zover zij, onafhankelijk van een toevallige input, altijd dezelfde uitkomsten genereert.

Met dit onderzoek heb ik, op basis van een selectie aan kritieken over en weer, een antwoord willen geven op de vraag in hoeverre deze ‘zuivere praktische rede’ in de vorm van de Categorische Imperatief werkelijk een waardevol alternatief biedt voor het te beperkte begrip van praktische rationaliteit als in essentie instrumenteel van aard. Nog geen halve eeuw nadat Kant zijn alternatief had geopperd, merkte bij uitstek Hegel namelijk al op dat zoiets als een werkbare, ‘inhoudsonafhankelijke vorm van rationaliteit’ gewoonweg niet kan bestaan. In dit onderzoek ben ik uitgegaan van Sedgwicks interpretatie van deze kritiek van ‘leeg formalisme’, die tot slot overtuigend beredeneerde dat om de zuiver rede betekenis te laten hebben, er inderdaad een zekere inhoud aan moet worden toegevoegd in de vorm van een vooronderstelde invulling van de ‘rationele wil’.

Het punt dat ik in reactie hierop heb willen maken, is dat een dergelijke invulling van de rationele wil voor de werkbaarheid en waarde van Kants Categorische Imperatief geen probleem vormt, zolang deze invulling herleidbaar blijft tot zichzelf. Een vorm van de Categorische Imperatief waarbinnen dit inderdaad het geval is, meen ik te hebben gevonden in de *Practical Contradiction Interpretation* van Korsgaard, die helder weergeeft hoe de voor de Categorische Imperatief relevante contradictie al plaatsvindt *in* de rationele wil, om niet meer dan wat een wil in essentie is.

In tegenstelling tot wat Heidegger, Adorno en Horkheimer beweerden, hoeft ook de praktische rede als zodanig geen gevaar te vormen voor de mensen en wereld om ons heen. Sterker nog: juist door met de praktische rede om te gaan als wat zij van nature is, moet er langzaam maar zeker een wereld kunnen ontstaan waarin onrecht steeds minder plaatsvindt. ‘Hoe’ en ‘waarom’ zijn vragen die ik zelf in dit onderzoek niet heb kunnen beantwoorden, maar die in vervolg hierop absoluut de moeite waard zijn om te onderzoeken.

Literatuurlijst

Dallmayr, Fred, 'The Underside of Modernity: Adorno, Heidegger, and Dussel', *Constellations Vol 11* (2004) 1, 103-117.

Hammer, Espen, 'Adorno and Extreme Evil' *Philosophy and Social Criticism Vol 26* (2000) 4, 75-93.

Heidegger, Martin en Chris Bremmers vert., *Over het humanisme* (locatie onbekend 2005).

Heidegger, Martin en David Farrell vert., 'The End of Philosophy and the Task of Thinking', *Basic Writings* (1977) 373-392.

Heidegger, Martin en Mark Wildschut vert., *De vraag naar de techniek* (Nijmegen 2014).

Horkheimer, Max, Theodor Adorno, Gunzelin Schmid Noerr red. en Edmund Jephcott vert., *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragmentations* (United States of America 2002).

Kant, Immanuel en Ilonka de Lange red., *Grondslagen van de Ethiek: Grondslag voor de Metafysica van de Zeden* (Amsterdam 1978).

Kleingeld, Pauline, 'Contradiction and Kant's Formula of Universal Law' *Kant-Studien Vol 108* (2017) 1, 89-115.

Korsgaard, Christine, *Creating the Kingdom of Ends* (Cambridge 1996).

Oppenheim, Felix, 'National Interest, Rationality, and Morality', *Political Theory* 15 (1987) 3, 369-389.

Sedgwick, Sally, 'Hegel on the Empty Formalism of Kant's Categorical Imperative', in: Stephen Houlgate en Michael Bauer red., *A Companion to Hegel* (West Sussex 2011).

Sedgwick, Sally, 'On the Relation of Pure Reason to Content: A Reply to Hegel's Critique of Formalism in Kant's Ethics' *Philosophy and Phenomenological Research* Vol 49 (1988) 59-89